

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА ЯК НАУКА

Економіка та методи її дослідження ■

Наука економіка

Економіка — це наука, яка вивчає господарське життя суспільства та людини, ураховуючи її досвід, традиції, духовні переконання та моральні цінності, екологічну складову тощо.

За визначенням, *економіка* — це наука, яка досліджує способи організації господарського комплексу країни з метою найповнішого задоволення матеріальних потреб суспільства та індивіда в умовах обмежених виробничих ресурсів. Її сучасний зміст сформувався в XVII—XVIII ст. Подібно до більшості наук, підвалини економіки були закладені за часів Стародавніх Греції та Риму.

Термін «економіка»

Термін «економіка» належить філософу Ксенофону (430—355 до н. е.) та походить від давньогрецьких слів «ойкос» (господарство) та «номос» (учення). Під «ойкономусом» тих часів розуміли ефективне ведення домашнього господарства.

У 1615 р. француз Антуан Монкретьєн уперше вжив термін «політична економія», наголошуючи, що ця наука охоплює не тільки індивідуальне домашнє господарство, але й господарство суспільства в цілому. Саме таке нове уведення ролі економіки в житті людини та суспільства дало поштовх до розвитку цієї науки, що особливо бурхливо розвивалася у XX ст.

Сьогодні поряд із «політичною економією» дуже часто вживають також інші терміни, зокрема «аналітична економіка», «економікс», «економічна теорія». Усі ці терміни є тотожними, тому різні підручники з такими назвами розглядають одні й ті самі економічні питання.

Предмет економіки

Основними чинниками, які визначають предмет економіки, є *безмежні людські потреби та обмежені ресурси*. Кількість варіантів господарського використання ресурсів, наприклад

землі, для виробництва чогось, що могло б задовольнити потреби певної групи покупців, дуже обмежена. Саме тому економіка не дає єдиного рецепту розв'язання господарських питань, а думки економістів щодо багатьох питань можуть суттєво різнитися.

Джерело економічних досліджень

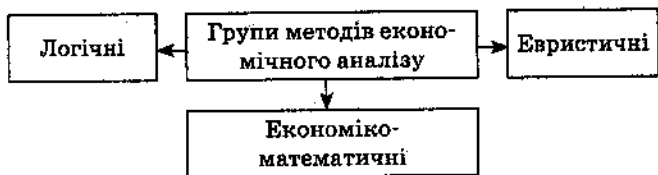
Джерелом економіки є економічні факти, які можна отримати шляхом спостереження та вивчення економічної історії. Основну масу економічних фактів дає статистика, бухгалтерський облік, соціологічні обстеження тощо. Накопичені факти самі по собі не можуть пояснити реальних економічних явищ та процесів. Їх необхідно проаналізувати. Із цією метою використовують економічний аналіз, який, власне, передбачає систематизацію, тлумачення та узагальнення фактів. У процесі економічного аналізу формують економічні поняття, категорії, принципи; виводять теорії та закони, що є передумовою розроблення економічної політики держави, спрямованої на розв'язання певних економічних проблем. Це так звана прикладна економічна наука.

Послугуючись фактами, фахівці прогнозують поведінку окремих економічних процесів. Проте такі прогнози мають імовірнісний характер, оскільки намагаються лише відтворити дійсність у майбутньому, ураховуючи більшість чинників, що впливають на неї. Точність прогнозу залежить від ретельно відібраних фактів та ефективних методів їх опрацювання.

Методи економічного аналізу

Деякі з методів дослідження є спільними не тільки для суспільних, до яких належить економіка, але й природничих наук, наприклад індукція, дедукція, експеримент (для економіки обмежений) тощо.

Економічний аналіз передбачає використання низки спеціальних прийомів та методів. Більшість методів, які використовує економічний аналіз, запозичені з математики, статистики, психології, обліку та ін. Загалом їх можна розділити на три великі групи: логічні, економіко-математичні та евристичні (див. схему 1, с. 4).

Найбільш уживаними є *логічні методи*. Це загальні для всіх аналітичних процедур методи, які за допомогою використання наукової логіки та елементарних математичних прийомів дають змогу виявити основні характеристики досліджуваних процесів.

Економіко-математичні методи є значно складнішими від логічних, оскільки передбачають використання комп'ютерних програм для опрацювання даних. Їх застосування в основному зводиться до моделювання економічної дійсності та прогнозування тенденції розвитку реальних господарських процесів.

Евристичні методи побудовані на використанні творчого підходу у формуванні альтернативних рішень. Їх також називають методами експертних оцінок.

Не слід забувати й про загальні для всіх груп методів *графічні прийоми* (графіки, таблиці, формули) — візуальне представлення та подання проміжних та аналітичних результатів дослідження. На практиці відбувається поєднання методів економічного аналізу.

Критерії економічного аналізу

Крім уміння правильно застосовувати технічні прийоми та методи, слід виділити два важливі аспекти дослідницької діяльності в економіці. Це економічне сприйняття та відносність багатьох закономірностей розвитку економіки.

Отже, економісти аналізують процеси та явища, виходячи з *економічного сприйняття*, яке ґрунтується на усвідомленні причин та наслідків економічного вибору. Це означає, що відправною точкою будь-якого аналізу економічних процесів чи явищ є усвідомлення дослідником трьох основних аспектів функціонування еконо-

міки — обмеженості благ, раціональної поведінки «економічної людини» та порівняння вигод і витрат у процесі ухвалення нею рішень. Усі вони тісно пов'язані між собою та проявляються через вибір (див. табл. 1)

Іншою особливістю використання наукових методів в економіці є те, що, на відміну від законів природи, які є сталими, економічні закони, принципи й теорії діють лише як певні тенденції господарського життя людини. Це означає, що економічні схеми, які працювали в період розквіту Римської імперії, не спрацьовують у Середньовіччі. Те, що було доречним з економічної точки зору на початку ХХ ст., є неприйнятним наприкінці століття тощо. Саме тому економісти змушені постійно звіряти принципи та теорії з економічним середовищем.

Історія формування економічної науки

Зародження економічної науки

Економіка, як і більшість сучасних наук, корінням сягає Стародавніх Греції та Риму. Праці Платона, Арістотеля, Ксенофонта, Сенеки, Цицерона та інших мислителів сформували основу пізнання суспільних процесів, у тому числі, у сфері господарської діяльності, і справили значний вплив на організацію та функціонування тогочасної держави та права, загального економічного бачення розвитку суспільства тощо.

Формування економічної науки (XIV—XIX ст.)

Меркантилізм (XIV—XVIII ст.)

Перші праці з економіки в основному присвячені практичним питанням господарського життя — багатства, грошей та зовнішньої торгівлі. Це дало підстави назвати подібну систему поглядів *меркантилізмом* (від італ. *mercante* — торговець, купець).

Основною ідеєю ранніх меркантилістів (XIV—XV ст.) була ідея «грошового балансу». Інакше кажучи, у міжнародній торгівлі необхідно купу-

Критерії економічного аналізу

Критерії економічного аналізу	Коментар
Обмеженість благ	Обмеженість благ, як і обмеженість ресурсів, зумовлює потребу вибору
Раціональна поведінка	Вибір ґрунтується на раціональній поведінці людини, яка в економіці діє, виходячи з найповнішого задоволення своїх потреб (раціональний вибір)
Порівняння вигод і витрат	Раціональний вибір передбачає порівняння індивідом, фірмою чи державою додаткових (граничних) вигод і додаткових (граничних) витрат від потенційно ухваленого рішення

вати в іноземців менше, ніж продавати, оскільки, купуючи, торгівці залишають за межами країни багатство — золоті та срібні монети.

Пізні меркантилісти (XVI—XVIII ст.) під багатством розуміли надлишок продуктів, які обмінюють на зовнішньому ринку на гроші, а ідеальним уважали позитивний торговельний баланс — більше експортувати (продавати за межі країни) й обмежувати ввезення товарів. Усі ці рецепти широко втілювалися в життя в Англії, Франції, Італії, Голландії та інших країнах тогочасної Європи.

Меркантилізму вдалося найдовше в історії (кілька століть) утримуватися як єдина економічна доктрина, і хоча ця система поглядів поволі еволюціонувала, усе ж таки вона не спромоглася витворити загальної концепції, яка б повністю описала господарську практику людини. Найвиразнішими представниками меркантилізму були Джон Гелс, Томас Мен, Жан Боден, Антуан де Монкретьєн.

Фізіократія (XVIII ст.)

Суспільні зрушення в Європі XVIII ст. стали причиною критики меркантилізму та виникнення нових економічних поглядів — *фізіократії* (із грецьк. — влада природи). Погляди з торгівлі пропонується перенести в сільське господарство.

Головним твором фізіократів вважають «Економічну таблицю» Франсуа Кене (1758 р.). Усе суспільство він поділяв на три класи: продуктивний (фермери та наймані сільськогосподарські працівники); клас земельних власників і непродуктивний клас (усі, хто не зайнятий у сільському господарстві).

Не менш відомим представником фізіократії є Анн Робер Жак Тюрго. У праці «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766 р.) він висунув низку ідей, які вийшли за межі концепції фізіократів. Багато з його думок лягли в основу класичної політичної економії, яка вважається стрижнем сучасної економічної науки.

Класична політична економія (XVIII—XIX ст.)

До представників класичної політичної економії передусім належать Вільям Петті (1623—1687 рр.), Давид Рікардо (1772—1823 рр.), Томас Мальтус (1766—1834 рр.), Джон Стюарт Мілль (1806—1873 рр.). Проте особливе місце в класичній політичній економії посідає Адам Сміт (1723—1790 рр.). У своїй праці «Багатство народів» (1776 р.) він уперше узагальнив економічне знання людства. Переосмисливши спадщину двох існуючих на той час систем економічних поглядів — меркантилізму та фізіократії — Адам

Сміт вважав, що основою створення багатства є праця, а не гроші, як у меркантилістів, чи дари природи, як у фізіократів. Ця теза залишається актуальною також у сучасній економічній науці.

Адам Сміт сформував ліберальний напрямок в економіці. Запропонований ним принцип невторчання держави в економічні процеси *«laissez faire»* (із франц. — невторчання) понад століття домінував у господарському житті не тільки Англії та США, але й багатьох країн континентальної Європи. «Багатство народів» вважають «економічною біблією» ринкової економіки, а її автора найчастіше називають батьком економічної науки.

Учення А. Сміта досить швидко поширилося Європою. Послідовників великого економіста знаходимо й у тогочасній Російській імперії. Українці С. Десницький, М. Валудянський, Т. Степанов, І. Вернадський популяризували погляди А. Сміта в університетах Петербурга, Москви, Києва та Харкова, активно послуговувалися на працюваннями економіста у своїй творчості.

Період бурхливого розвитку економічної науки (XIX—XX ст.)

Марксистська економічна доктрина

Розвинувши соціалістичні ідеї, Карл Маркс (1818—1883 рр.) у своєму творі «Капітал» (перший том вийшов у 1867 р.) уперше в новітній історії Європи критично оцінив стан і перспективи суспільного розвитку, ставлячи під сумнів і основні положення політичної економії. Учений уважав, що криза суспільних відносин може бути розв'язана лише в революційний спосіб, і тільки тоді робітничий люд може здобути свої законні права. А це, на думку Карла Маркса, неодмінно спричинить повну загибель капіталізму.

Учення Карла Маркса отримало подальший розвиток і лягло в основу формування *марксистської доктрини*. На жаль, утілення її на практиці стало причиною мільйонів невинних жертв, які було покладено в офіру удаваним ідеалам соціалістичної революції в Радянському Союзі.

Інші економічні концепції

XIX ст. стало періодом дуже стрімкого зростання економічної науки. Марксизм — не єдина течія, яка справила вплив на економічне та соціальне життя тогочасної людини. Досить вагомими в науковому плані були розробки Нової історичної школи (Г. Шмолер, Л. Brentano, К. Бюхер, В. Зомбарт), Австрійської школи граничної корисності (К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк), Кембриджської школи (А. Маршалл, А. Пігу) та

ін. Подібність цих шкіл полягає в тому, що всі вони «виросли» на класичній політичній економії, тому й дістали назву *неокласиків*.

Кейнсіанство (початок і середина ХХ ст.)

Економічна криза 1920—1930-х рр. змусила шукати нові підходи до розв'язання економічних проблем. Такі способи запропонував Джон Мейнард Кейнс (1883—1946 рр.). У своїй відомій праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936 р.) він указав на серйозні хиби в механізмі вільної конкуренції та обґрунтував потребу державного втручання в економіку. Його послідовники — кейнсіанці — поглибили ці та інші положення й дали поштовх до життя нової економічної політики. Кейнсіанство стало провідною течією в економічній науці середини ХХ ст. на кілька десятиліть. Проте вже чергова світова криза 1974—1975 рр. поставила під сумнів основні положення Кейнса та його послідовників. Значні обсяги дефіциту бюджету та інфляція виявилися для кейнсіанських рецептів нездоланими проблемами.

Сучасна економічна наука

Економічну науку сьогодення можна окреслити означенням «нео». Це неокласики, неоконсерватори, неокейнсіанці, неокласичний синтез, неінституціоналісти тощо. Проте всі ці течії об'єднують економічна традиція від меркантилістів і фізіократів через класичну політичну економію, основи якої блискуче сформував Адам Сміт, і бажання теоретичного обґрунтування та практичного втілення найефективніших рецептів для господарської діяльності людини. Сучасне визнання внеску того чи іншого вченого в розвиток економічної науки демонструє присвоєння йому Нобелівської премії з економіки.

Загалом середина та кінець ХХ ст. стали періодом взаємопроникнення різних теорій та поглядів. Багато гіпотез було підтверджено емпірично, і тому їх ураховують при подальших дослідженнях. Деякі норми виявилися нежиттєздатними, і тому їх було відкинуто переважною більшістю економістів. Проте залишаються й дискусійні моменти, зокрема, роль держави в економіці та наслідки державного втручання та невтручання в господарські процеси.

Сутність та класифікація людських потреб

Поняття потреби

Потреба — це свідоме чи несвідоме бажання чогось, що могло б у певний спосіб задовольнити це бажання. Потреби характеризуються *кількісною* (їх можна поррахувати; наприклад, індивід

має потребу в їжі, сні тощо) та *якісною* (наприклад, потреба в урізноманітненні їжі чи купівлі нового телевізора) *ознаками*.

Індивідуальні потреби людини дуже часто виникають під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. До зовнішніх можна віднести кліматичні умови, виховання, освіту, релігійні переконання, політичні умови, соціальні та економічні чинники тощо. До внутрішніх — темперамент, стан здоров'я, звички.

Хоча всі потреби є визначеними й піддаються класифікації, перелік (набір) потреб для кожного конкретного індивіда є унікальним.

Потреби економістів цікавлять передусім із можливості вироблення тих товарів та надання таких послуг, які б найкраще задовольняли потреби споживачів.

Класифікація потреб

В економічній літературі найчастіше використовують класифікацію потреб за ступенем їх задоволення, більш відому як ієрархія потреб за Маслоу (піраміда Маслоу), що передбачає поділ потреб на первинні (фізіологічні) та вторинні. До фізіологічних належать потреби в сні, їжі, утамуванні спраги, захищеності. До вторинних — потреба в повазі, визнанні, самореалізації тощо (див. рис. 1).

Рис. 1. Ієрархія потреб за Маслоу

Поняття блага

Більшість речей для задоволення потреб необхідно виробляти. Предмети, які людина спеціально створює (виробляє) для задоволення своїх найрізноманітніших потреб, називаються *економічними благами*. Прикладами економічних благ є автомобілі, парти, тістечка, книги тощо.

На відміну від безкоштовних (позаекономічних) благ, які люди можуть отримувати від природи в готовому вигляді (наприклад, повітря, вода тощо), економічні блага є усвідомленим (див. схему 2, с. 7).